

Д.Д. Никоненко

ПОЗДНЕСКИФСКОЕ КОНСУЛОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ

Серия мощно укрепленных городищ, расположенных по берегам нижнего течения Днепра, привлекала внимание исследователей с XVIII в. Данные памятники традиционно отождествляются с носителями позднескифской культуры. Одним из немногих, хорошо сохранившихся до сегодняшнего дня, является Консуловское городище, встречающееся на картах Российской империи с середины XIX в. и впервые упомянутое А.П. Чирковым в 1867 г. Памятник стационарно не исследовался.

В результате исследований 2014 г. определены составляющие городища, подтверждено наличие каменного строительства, включая оборонительные сооружения, составлен инструментальный план археологического комплекса. Полученный материал типичен для позднескифских городищ Нижнего Поднепровья, свидетельствует об однослойности памятника и предварительно датирует его I в. до н. э. – II в. н. э.

D.D. Nykonenko

LATE SCYTHIAN KONSULIVSKE HILL-FORT

Set of intensively fortified hill-forts along the banks of the Dnipro River lower flow draws the attention of the researchers since the 18th c. These monuments are traditionally identified with the Late Scythian culture bearers. Konsulivske hill-fort, found on the maps of the Russian Empire since the middle of the 19th c. and mentioned for the first time by A.P. Chirkov in 1867, is one of a few well-preserved sites today. The monument was never permanently investigated.

Following the research in 2014, components of the hill-fort are identified, the presence of a stone building also used in fortifications is confirmed, and an instrumental plan of archaeological assemblage is composed. The material obtained is typical for the Late Scythian hill-forts of the Lower Dnipro region and it evidences that the site is single-layered and is preliminarily dated by the period from the 1st c. BC to the 2nd c. AD.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДАВНЬОРУСЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЗЕЛЕНЧЕ

Охарактеризовано антропологічний матеріал з могильника давньоруського часу Зеленче на Тернопільщині та подано результати зіставлення його із синхронними слов'янськими популяціями.

К л ю ч о в і с л о в а: антропология, Давня Русь, Галицьке князівство.

Археологічні дослідження пам'яток давньоруської доби на землях України тривають вже понад сто років. Отримано значний за обсягом та різноманітний археологічний матеріал. На превеликий жаль, база палеоантропологічних даних істотно поступається за розмірами археологічній, до того ж кістковий матеріал походить, головним чином, з могильників Середнього Подніпров'я. Території, які простягаються на захід від Середнього Подніпров'я, представлені дуже слабо, хоча вирішення багатьох питань слов'янського етногенезу та формування антропологічного типу українців неможливі без інформації саме з цих земель.

Тому поява кожної, навіть невеликої за кількістю кістяків, серії, з території Західної України дуже важлива для дослідників, які займаються антропологією давніх слов'ян.

Матеріал, який буде розглядатися нижче, походить з Тербовлянщини, та дозволяє розширити наші уявлення з антропології населення Галицького князівства. Матеріали з цих земель викликають підвищений інтерес серед антропологів. Тербовлянська волость постанала на територіях, які на думку ряду істориків та археологів, були пов'язані з племенами східних хорватів (Тимошук 1995; Овчинніков 2000).

На жаль, давньоруські літописи та інші писемні джерела не дають чіткої локалізації слов'янських племен. Існування Великої Хор-

© Т.О. РУДИЧ, 2015

ватії, наявність декількох груп хорватів (чеських, польських, галицьких, південних), пошуки прабатьківщини хорватів, їх коріння та інші проблеми хорватського кола не раз були темами для дискусій серед істориків різних слов'янських країн. Археологічні дослідження хорватських територій почалися дещо пізніше — в середині ХХ ст. Базуючись на особливостях матеріальної культури робилися спроби окреслити ареал розселення східних хорватів (Тимошук 1995). Попри це, багато питань «хорватського блоку» лишається спірними, періодично виникають нові ідеї або реанімуються старі. Як антропологію нас найбільше зацікавила думка, яку висловлювали історики та археологи, що саме специфіка племінного складу населення могла, певним чином, обумовити оформлення Галицької землі в особливу давньоруську область (Седов 1982, с. 128). Цю гіпотезу спростувати або перевірити важко, але добре відомо, що антропологічні характеристики населення з територій окремих племен давньоруської доби в середньому виявлялися різніми. Антропологам цікаво було б перевірити, чи проявиться антропологічна своєрідність місцевої популяції і на Галицькій території, яку більшість дослідників пов'язують зі східними хорватськими племенами. Не можна, правда, виключати проникнення сюди вихідців з південніших тиверських земель, на населення яких тиснули степові кочовики, а також вихідців з сусідніх волинських територій. Але антропологічні матеріали з цих сусідніх земель введені до наукового обігу, хоча хотілося б кращої їх репрезентативності. Якщо ми маємо більш-менш чітке уявлення про населення волинських земель (Дебец 1948; Алексеева 1973; Рудич 2003), то слабо (матеріалами лише одного могильника Бранешти) представлений антропологічний склад із земель тиверців (Великанова 1975). Тим не менше, певне уявлення про антропологічний склад населення сусідніх з Галицькою територій ми маємо. Територія самого Галицького князівства до сьогодні була представлена лише матеріалами з розкопок могильника у Галичі (Рудич 1995) та дуже своєрідною вибіркою черепів з Василіва (Великанова 1975). І ось тепер ми маємо ще одну маленьку, але досить важливу групу кістяків із розкопок біля с. Зеленче.

Матеріали й методика

У 2012 р. комплексна експедиція, що складалася з наукових співробітників Інституту археології НАН України, ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України та

Тернопільської обл. інспекції охорони пам'яток історії та культури, проводила охоронні розкопки у с. Зеленче (сучасне с. Семенів) Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. (Строценяк 2013). Під керівництвом М.О. Ягодинської було досліджено ділянку давньоруського ґрунтового могильника (Ягодинська 2014).

На думку окремих дослідників, в усті р. Серет та р. Гнізна (с. Зеленче-Семенів) знаходилася торгова пристань давньоруського міста Тербовля (Могитич 2000). Місто вперше згадується давньоруськими літописами у 1097 р., воно було центром волості та тривалий час входило до складу Галицького князівства.

Розкопки дали малочисленний, але напрочуд цікавий матеріал. Матеріали надійшли до палеоантропологічної лабораторії ІА НАН України.

Реставрація, опис, виміри матеріалів проводилися автором даної статті за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою у палеоантропологічній лабораторії ІА НАН України (Дебец, Алексеев 1964, Алексеев 1966, Buikstra, Ubelaker 1994, Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980).

Ступінь збереженості восьми кістяків, що були отримані в ході розкопок 2012 р., середня.

Нижче подається інформація про статево-віковий розподіл кістяків з вибірки біля с. Зеленче.

Кількість кістяків, що були отримані у ході розкопок, унеможлиблює демографічні побудови. Можемо відзначити, що на могильнику відсутні кістяки людей похилого віку, що взагалі досить типово для цього хронологічного зрізу. Четверть померлих складають діти (2 померлих з 8) першого дитячого віку. Кількість чоловічих кістяків у похованнях переважає (5 з 6 кістяків дорослих, у яких можна було визначити стать).

Краніологічна характеристика серії

Матеріал різного рівня збереженості, але, тим не менше, після реставраційних робіт ми змогли отримати невелику групу черепів, придатних для часткових вимірів. Вона складається з п'яти чоловічих та одного жіночого черепа. Виміри черепів подані в таблиці 2.

Чоловічі черепні коробки в середньому виявляються відрізняються великою довжиною при середній її ширині та висоті. Серед чоловічих черепів фіксуються доліхокранні та мезокранні форми (брахікранні відсутні), а у середньому вияві група є мезокранною. Чоловіча група відрізняється широким лобом, середньоши-

роким за діаметром вилиць та середньовисоким лицем, за показчиком воно належить до категорії мезен. Горизонтальне профілювання лица різке. Орбіти низькі та середньоширокі за розмірами, мезоконхні за показчиком. Ніс вузький, середньовисокий за абсолютними розмірами, середньоширокий за показчиком, кістки носа виступають добре, перенісся високе.

Жіноча частина вибірки представлена одним черепом, який характеризується довгою, середньоширокою та середньовисокою черепною коробкою. За формою череп доліхокранний. Лице великих розмірів, з горизонтальним профілюванням на назомалярному рівні на межі різкого та помірною. Орбіти низькі та середньовисокі, за показчиком середньовисокі. Ніс високий, середньоширокий, вузький за показчиком. Кістки носа випинають добре.

Зауважимо, що на сьогоднішній день вибірка черепів із Зеленче є дуже маленькою, вона не вважається репрезентативною, а тому всі висновки є орієнтовними. Збільшення кількості матеріалу може істотно змінити картину.

Група із с. Зеленче належить до великої європеїдної раси та вкладається в розмах варіацій слов'янських серій. Спробуємо уточнити її місце в колі слов'янських популяцій. Для міжгрупового аналізу в антропології використовуються типологічний та кількісний (статистичний аналіз). Для розмежування східнослов'янських груп, як правило, використовується стара, але добре апробована типологія, яка базується на відмінностях поєднання діаметра вилиць та черепного показчика (Алексєєва 1973). Із суто формальної позиції, чоловіча вибірка з могильника с. Зеленче потрапляє до кола тих східнослов'янських популяцій, для яких характерний мезокранний та середньолиций тип. Тип характеризує серії київських, чернігівських, переяславських полян.

Але досить давно дослідники, які займалися слов'янською проблематикою (Schwidetzky 1938; Трофимова 1948, с. 61; Алексєєва 1960, с. 101), відзначили, що одні й ті ж самі антропологічні комбінації характеризують окремі групи як східних, так і західних слов'ян. Мезокранний та середньолиций тип притаманний також для цілої низки макропопуляцій західних та південних слов'ян: полян польських, слезнян, чехів, моравців, частини словаків, бемців, ободритів, хорватів та північно-східної частини болгар. Тобто, для західних та південних регіонів слов'янського загалу тип є найхарактернішим.

Спроби виявити головні морфологічні розбіжності між великими слов'янськими масивами тривали впродовж всього дослідження матеріалу зі слов'янських могильників. Відомо дослідниця М.С. Великанова (1975) запропонувала диференціювати східних, західних та південних слов'ян не за лінійними розмірами, а за пропорціями, тобто показчиками — носа, орбіт та лица, а також за відношеннями висоти черепа до напівсуми довжини та ширини черепа, що виявилось найвлучнішим. Нею були розраховані розмахи міжгрупових варіацій та міжгрупові середні для цих ознак. З'ясувалося, що найчіткіше диференціює ці слов'янські популяції носовий показчик. Його величина має найбільший розмах між групами, а в кожній групі його коливання виявляють найменшу трансгресію з сусідніми популяціями. Далі по інформативності йшли орбітний та верхньолицевий показчики.

Як з'ясувало дослідження, серії з могильників східних слов'ян характеризуються найбільшою шириною носа, найнижчими орбітами та лицем (пік слов'янської широконосості та низкоорбітності припадає на кривичські землі). Західні та південні групи слов'ян виявили тенденцію до більшої вузьконосості, ви-

Таблиця 1. Статеві-вікові визначення кістяків з могильника Зеленче

№	Стать	Вік	Наявність кісткових решток
П. 1	Ч	35—45 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 2	—	1—3 роки	Уламки черепа, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 3	Ч	30—40 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 4	—	Біля 2-х років	Уламки черепа, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 5	Ч	25—35 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 6	Ж	25—30 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 7	Ч	40—50 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета
П. 8	Ч	20—25 р.	Череп, уламки кісток різних відділів посткраніального скелета

сокоорбітності та меншого висотного показника ерепа.

За трьома останніми показниками вибірка із с. Зеленче виявляє більшу подібність до популяцій з кола західних та південних слов'ян.

Все це схиляє до думки, що: 1) могильник із с. Зеленче варто розглядати в межах усього слов'янського світу; 2) для міжгрупового аналізу за участю східнослов'янських, західнослов'янських та південнослов'янських серій краще використати орбітний та носовий показники, а не лінійні дані по цим ознакам.

Для більшої об'єктивізації результатів аналізу в антропології залучають методи багатовимірної статистики (Дерябин 1983). Нами використовувався пакет програм *Systat*. Порівняння антропологічних матеріалів проходило з використанням декількох статистичних методів за різною кількістю ознак. Для міжгрупового аналізу були залучені групи чоловічих черепів. Збірні групи X—XIII ст. репрезентують території племен: полян переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, словен новгородських, радимичів, сіверян (Алексеева 1973), полян київських (Зіневич 1967, Алексеева 1973; Козак 2000), полян чернігівських (Алексеева 1973; Покас 1987), древлян/волинян (Дебец 1948; Рудич 2003), тиверців (Великанова 1975).

Населення низки міст представлено як матеріалами збірних серій, так і окремих могильників з Києва (Алексеева 1973; Козак 2010; Рудич 2005), Чернігова (Алексеева 1973), Василіва (Великанова 1975), Галича (Рудич 2011), Возвягеля (Рудич 2003).

Західних слов'ян у цьому варіанті аналізу представляють збірні серії X—XIII ст. з території полян польських, віслян, слезнян, ободритів, помор'ян, богемців, чехів, три збірні серії словаків, збірна серія моравців (Алексеева 1973). Південні слов'яни представлені, на жаль, меншою кількістю груп — це збірна група хорватів та три збірні серії болгар (північної, центральної, південної Болгарії) (Алексеева 1973). Зазначимо, що збірні серії, які використані в роботах Т.І. Алексеевої, сформовані за територіальним поділом, запропонованим В. Седовим.

До групи ознак, за якими аналізували популяції, ми включили черепний показник та ширину лица, що досить добре диференціюють східних слов'ян, висоту лица та черепа, які мають значний розмах варіацій для слов'янських територій, ширину лоба, орбітний показник, носовий показник. На жаль, інформація про

профілювання лица відсутня у роботах західних дослідників, тому від порівняння за цими ознаками довелося відмовитися.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори які описують 57,6 % загальної різноманітності спільноти. Перший фактор несе додатні навантаження на ширину лоба, розміри лица, черепний показник, а від'ємні на носовий показник (диференціює 34,28 % популяцій). Другий фактор несе додатне навантаження на висоту черепа, а від'ємне — на орбітний показник.

За значенням факторів для окремих краніологічних серій давньоруської доби, вони були вписані у простір 2 головних факторів поліморфізму (рис. 1).

Усі три вибірки з могильників Галицької землі Зеленче, Галич та Василів сконцентрувалися досить компактно. Можна відзначити, що група із с. Зеленче та інші галицькі серії найбільше статистично далекі від усього масиву серій з кривицьких, в'ятицьких, дреговицьких, радимицьких, сіверянських земель східних слов'ян. Популяції згаданого масиву відрізняються за низкою ознак, які несуть навантаження на 1 фактор: меншими розмірами лица, лоба, черепного показника та більшими розмірами носового показника.

Доліхокранні та мезокранні широколиці групи волинян, древлян, тиверців відрізняються від галицьких серій за ознаками, які несуть навантаження на другий фактор. Вони мають вищі черепні коробки та нижчі орбіти. Така своєрідна комбінація може свідчити про можливість балтських впливів на них, які були досить давніми.

Галицькі групи опиняються в колі мезокранних середньолицих популяцій західних та частково південних слов'ян. Із східнослов'янських груп сюди потрапляє лише збірна словен новгородських, яка не тільки статистично, але й морфологічно істотно відрізняється від антропології територіально близького їй кривичського масиву.

Тобто, всі три галицькі групи виявляються статистично ближчими до територіально віддаленіших груп з Чехії, Моравії, Хорватії, а ніж до сусідніх тиверців та волинян. Мезокранні середньолиці полянські групи України виявляються від них дещо далі. Ймовірніше за все, це пов'язано з тим, що ці полянські групи зазнали певних сіверянських, в'ятицьких, радимицьких та кривицьких антропологічних впливів.

Отримана картина дуже добре ілюструє всю складність антропологічної мапи слов'янського

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з могильника Зеленче

Ознаки за Мартіном, ін.	П.1	П.3	П.5	П.6	П.7	П.8
1. Поздовжній діаметр	185	188	191	180	177	—
8. Поперечний діаметр	139	144	137	134	138	140
17. Висотний діаметр b-br	133	134	—	129	132	132
20. Вушна висота p-br	111.8	—	107.7	107.4	108.2	111.4
5. Довжина основи черепа	102	97	—	98	98	—
9. Найменша ширина лоба	—	100	93	95	102	—
10. Найбільша ширина лоба	120	—	—	118	129	—
11. Вушна ширина	126	128	118	120	121	133
12. Ширина потилиці	—	121	115	108	104	113
29. Лобна хорда	107	118	118	103	107	—
30. Тім'яна хорда	116	116	117	107	117	115
31. Потилічна хорда	92	84	—	92	90	90
26. Лобна дуга	125	140	130	120	130	—
27. Тім'яна дуга	130	132	130	120	113	130
28. Потилічна дуга	115	133	—	125	112	102
7. Довжина потиличного отвору	33	35	—	37	39	42
16. Ширина потиличного отвору	31	30	—	28	31	34
Висота вигину лоба	25	30	25	27	29	—
Висота вигину потилиці	26	27	—	37	26	25
40. Довжина основи лица	98	91	—	93	84	—
43. Верхня ширина лица	105	107	104	106	108	—
45. Діаметр вилиць	135	138	124	132	129	—
46. Середня ширина лица	91	96	98	95	98	95
48. Верхня висота лица	72	73	65	70	62	—
60. Довжина альвеолярної дуги	48	62	57	53	42	48
61. Ширина альвеолярної дуги	59	68	65	40	—	61
55. Висота носа	50	57	49	52	48	—
54. Ширина носа	25	25.5	24	25	22	21
51. Ширина орбіти	40	43.5	41	41	40	—
51a. Ширина орбіти	38	42.5	37	39	—	—
52. Висота орбіти	31	35	30	31	29	—
МС. Максилофронтальна ширина	18	22	19	22	26	—
MS. Максилофронтальна висота	8.5	9	9	6	6	—
SC. Симотична ширина	8.5	9	9	10	8	—
SS. Симотична висота	4	3	4	2.5	2	—
DC. Дакріальна ширина	19	22	22	24	25	—
DS. Дакріальна висота	10	17	12	8.5	11	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	88	87	77	88	90	—
g-m. Кут профілю лоба (glab.)	82	83	73	86	85	—
43/1/. Біорбітальна хорда	94	98	97	97	97	—
Sub.n /43.1. Висота над біорбітальною хордою	18	20	18	16	19	—
77. Назомалярний кут	138	135	130	139.5	137	—
Zm-zm. Зигмаксилярна хорда	92	97	96	—	98	—
Sub.ss/zm-zm. Висота над зигмаксилярною хордою	25	25	22	—	22	—
Zm. Зигмаксилярний кут	123	125	123	—	131	—
72. Загальний кут лица	89	87	87	86	89	—
73. Кут середньої частини лица	86	88	85	84	89	—
75. Кут нахилу кісток носа	61	—	62	60	67	—
75.1. Кут носа	28	—	25	26	23	—
Fc. Глибина іклової ямки	6	5	4	5.5	4	—

Таблиця 2. Продовження

Ознаки за Мартіном, ін.	П.1	П.3	П.5	П.6	П.7	П.8
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	—	125	—	125	—	127
66. Кутова ширина н. щелепи	—	117	92	102	—	115
71а. Найменша ширина гілки нижньої щелепи	35	34	29	32	—	33
67. Передня ширина нижньої щелепи	47	48	44	47	—	47
69. Висота симфізу нижньої щелепи	—	31	33	29	—	32
69/1/. Висота тіла нижньої щелепи	37	31	31	28	—	31
69/3/. Товщина тіла нижньої щелепи	15	13	11	10	—	12
Надперенісся /1—6/	2	4	3	1	2	—
Надбрівні дуги /1—3/	1	2	2	1	1	—
Потиличний бугор /0—5/	4	5	3	3	3	3
Сосковидні відростки /1—3/	3	3	2	2	2	3
Нижній край грушеподібного отвору						
<i>Показчик:</i>						
Черепний	75.1	77.8	71.7	74.4	77.9	—
Лицевий	53.3	52.9	52.4	53	48.6	—
Орбітний	77.5	80.3	73.2	75.6	72.5	—
Носовий	50	44.7	48.9	48.2	45.8	—
Симотичний	47.0	33.3	44.4	25	25	—
Дакріальний	52.6	77.3	54.5	35.5	44	—

світу X—XIII ст. У низці випадків ми фіксуємо прояв статистичної подібності популяцій, які територіально розташовані досить далеко одна від одної. Це цілком може віддзеркалювати спільність походження, хоча теоретично може бути і наслідком наявності в них морфологічно близьких домішок. У цій статті ми, звісно, не ставимо суперзавдань по реконструкції розселення слов'ян за антропологічним матеріалом, бо це є темою великої та кропіткої роботи. На даному етапі повернемося до антропологічної ситуації в Галицькому князівстві. Хоча всі три галицькі серії опиняються в одному колі з західними та частково південними слов'янськими групами, але мають певні відмінності між собою, що пов'язані зі специфікою їх формування.

З трьох наших груп до популяцій древлянсько-волинських територій та тиверських земель дещо тяжіє населення Галича. Волиняни, древляни та тиверці вважаються такими, що належали до доліхокранних та мезокранних широколицих груп східних слов'ян (серед західних слов'ян до широколицих популяцій належать лише мазовшани). Тим не менш при роботі з матеріалом з давнього Галича, ми виявили серед місцевого чоловічого населення два провідні антропологічні типи. Один з них був пов'язаний з доліхокранними широколицими формами, які мають паралелі

на волинських землях, а другий — з мезокранними середньолицими, яким можна знайти аналогії в полянському масиві та на територіях західних слов'ян. Галич був великим містом і в ньому можна було б очікувати присутність вихідців з різних територій. Відзначимо, що серед жінок, які, як правило, краще віддзеркалюють давні місцеві лінії, домінуючими є широколиці форми.

Серія з Василіва відхиляється до серій, які представляють хорватів (в серії домінує населення з північних територій Хорватії) та населення Моравії. Не виключено, що можна говорити про їх спільне походження. Морфологічне відхилення серії з Василіва в бік західнослов'янських груп відзначала ще перша дослідниця цього матеріалу М.С. Великанова (1975). За таких статистичних результатів, які були нами отримані, відразу виникає бажання обіграти тему спільного походження хорватів та груп Галицької землі, яку пов'язують зі східними хорватами. Але з висновками поспішати не варто, бо у випадку з серією із Василіва, то кістяки походять з кам'яних саркофагів та, ймовірно, належали представникам знаті з їх складною системою шлюбних відносин. Це могло дати статистичний ухил в бік західних серій, які знаходяться на антропологічному кордоні слов'янського світу та мають морфологічні відхилення в бік германських популяцій.

Таблиця 3. Індивідуальні виміри кісток посткраніальних скелетів людей з поховань могильника Зелече

Ознаки за Мартіном	П.1.		П.3		П.5.	
	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
Плечова кістка:						
Найбільша довжина	355	353	330	325	328	-
2. Вся довжина	348	348	327	320	322	-
3. Верхня епіфізарна ширина	57	55	55	52	305	-
4. Нижня епіфізарна ширина	61	60	72	67	60	-
5. Найбільший діаметр середини діафізу	25	27	25	27	23	-
6. Найменший діаметр середини діафізу	21	20	23	26	18	-
7. Найменша окружність діафізу	55	57	71	70	67	-
7а. Окружність середини діафізу	73	75	80	77	73	-
Променева кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	252	-	250	250	250	-
2. Фізіологічна довжина	242	-	240	242	245	-
4. Поперечний діаметр діафізу	21	-	20	21	15	-
5. Сагітальний діаметр діафізу	16	-	13	14	10	-
3. Найменша окружність діафізу	48	-	52	50	42	-
Ліктьова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	-	-	272	273	-	-
2. Вся довжина	-	-	242	243	-	-
11. Передньо-задній діаметр	-	-	13	15	13	-
12. Поперечний діаметр	-	-	20	18	15	-
13. Верхній поперечний діаметр	-	-	23	22	18	-
14. Верхній сагітальний діаметр	-	-	30	30	20	-
3. Найменша окружність діафізу	-	-	46	47	-	-
Стегнова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	482	480	452	450	452	-
2. Довжина у природному стані	480	477	448	447	450	-
21. Виросткова ширина	85	-	85	-	81	-
6. Сагітальний діаметр	32	33	33	-	28	-
7. Поперечний діаметр середини діафізу	30	32	28	-	25	-
9. Верхній поперечний діаметр діафізу	35	33	30	-	31	-
10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	27	29	33	-	23	-
8. Окружність середини діафізу	98	100	99	-	91	-
Велика гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Повна довжина	394	-	-	370	365	-
2. Виростково-таранна ширина	382	-	-	363	360	-
1а. Найбільша довжина	403	-	-	375	374	-
5. Найбільша ширина верхнього епіфіза	75	-	-	80	77	76
6. Найбільша ширина нижнього епіфіза	56	-	-	60	52	53
8. Сагітальний діаметр середини діафізу	32	-	-	35	28	29
8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	36	-	-	37	34	34
9. Поперечний діаметр середини діафізу	24	-	-	25	21	23
9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	28	-	-	27	24	25
10. Окружність середини діафізу	88	-	-	98	84	90
10в. Найменша окружність діафізу	86	-	-	83	78	78
Мала гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша окружність діафізу	-	-	-	-	-	-

Таблиця 3. Продовження

Ознаки за Маргіном	П.6		П.7		П.8	
	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
Плечова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	302	300	313	313	333	333
2. Вся довжина	295	293	311	310	328	324
3. Верхня епіфізарна ширина	47	45	47	45	52	51
4. Нижня епіфізарна ширина	58	55	57	58	65	65
5. Найбільший діаметр середини діафізу	20	19	19.9	22.0	23	25
6. Найменший діаметр середини діафізу	16	16	17.4	17.5	21	18
7. Найменша окружність діафізу	57	56	58	61	65	65
7а. Окружність середини діафізу	60	63	63	68	70	71
Променева кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	223	-	244	244		
2. Фізіологічна довжина	217	-	238	237		
4. Поперечний діаметр діафізу	16	-	17	17		
5. Сагітальний діаметр діафізу	11	-	12	12		
3. Найменша окружність діафізу	45	-	40	39		
Ліктьова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	-	248	-	-	-	-
2. Вся довжина	-	220	-	-	-	-
11. Передньо-задній діаметр	-	11	-	-	-	-
12. Поперечний діаметр	-	15	-	-	-	-
13. Верхній поперечний діаметр	-	18	-	-	-	-
14. Верхній сагітальний діаметр	-	23	-	-	-	-
3. Найменша окружність діафізу	-	32	-	-	-	-
Стегнова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	398	401	435	434	450	449
2. Довжина у природному стані	395	398	432	433	445	444
21. Виросткова ширина	73	73	74	76	81	81
6. Сагітальний діаметр	21	26	28	28	30	31
7. Поперечний діаметр середини діафізу	28	27	27	27	23	28
9. Верхній поперечний діаметр діафізу	33	31	29	31	32	32
10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	21	25	27	25	29	27
8. Окружність середини діафізу	82	81	86	84	86	89
Велика гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Повна довжина	327	320	362	361	380	-
2. Виростково-тарана ширина	314	310	350	348	365	-
1а. Найбільша довжина	330	324	358	358	385	-
5. Найбільша ширина верхнього епіфіза	68	68	70	72	75	73
6. Найбільша ширина нижнього епіфіза	49	49	47	51	55	-
8. Сагітальний діаметр середини діафізу	24	26	25	27	28	-
8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	29	29	28	29	32	35
9. Поперечний діаметр середини діафізу	19	18	18	20	25	-
9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	21	21	23	23	25	25
10. Окружність середини діафізу	73	72	72	75	83	-
10в. Найменша окружність діафізу	67	65	68	65	72	-
Мала гомілкорова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша окружність діафізу	-	-	-	-	367	-

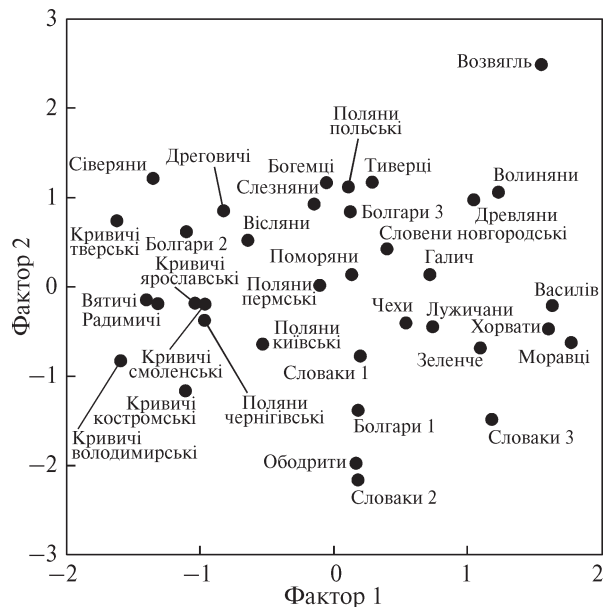

Рис. 1. Матеріали з розкопок на території с. Зеленче в колі слов'янських збірних чоловічих серій X—XIII ст. Результати факторного аналізу

Наша серія із с. Зеленче є близькою, в першу чергу, до чехів та лужицьких слов'ян. Ці популяції за окремими ознаками ухиляються в бік германських серій. З іншого боку досить близькі добірці з с. Зеленче також групи з Моравських та Хорватських земель.

Посткраніальний скелет. Стан кісток посткраніальних скелетів із серії з с. Зеленче середній. Деякі з них можна було частково реставрувати та зробити виміри. Зріст розраховувався за декількома формулами, що дають, як відомо, різні результати. За формулою Троттер—Глезер, що була розроблена для високорослих груп у середньому вимірі зріст чоловіків з могильника складає 170,86 см, а жінок 158,44 см. За рубрикаціями зросту Р. Мартіна (Martin 1928), що були обчислені з урахуванням усіх расових груп, чоловіки відносяться до категорії високорослих,

а жінки відзначаються середнім зростом. Різниця зросту між чоловіками та жінками близька до норми, встановленої Р. Мартіном (10—12 см).

Для порівняння відзначимо, що населення сусідніх тиверських територій характеризуються меншим зростом. Зріст чоловіків за формулою Троттер—Глезер становить 167,7 см, а жінок — 157,2 см.

Рельєф на місці прикріплення м'язів на довгих кістках нашої групи, особливо чоловіків, розвинуто добре, що відбиває суттєві фізичні навантаження.

На превеликий жаль, інформація стосовно посткраніального скелета цілої низки слов'янських популяцій відсутня, база даних є дуже маленька, але маємо надію, що в перспективі інформація стосовно пропорцій посткраніального скелета буде широко використовуватися саме в етнічній антропології.

Висновки

Таким чином, популяції давньоруської доби з Галицьких територій відзначаються антропологічною своєрідністю. Морфологічно та статистично вони, певним чином, відрізняються від популяцій з волинських та тиверських земель, які репрезентують масивні групи слов'ян. Галицькі серії демонструють статистичну близькість до низки територіально далеких на цьому хронологічному зрізі груп західних та південних слов'ян (чехів, лужицьких слов'ян, моравців, хорватів). Можливо це пов'язано зі спільним корінням. Але дійсно достовірну картину антропологічної ситуації в Галицькій землі ми можемо одержати після отримання та опрацювання серій з сільських могильників та репрезентативних вибірок жіночих черепів з цих територій, бо вони краще представляють давні автохтонні генетичні лінії.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М.; Л., 1948 (ТИЭ: Новая серия. — 4).

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.

Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.

Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. — Москва, 2000. — Ч. 2. — С. 243—260.

Козак О.Д. Кияни княжої доби. — К., 2010.

Могитич Р.І. Теревовля (штрихи історичної топографії) // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2000. — С. 132—141.

Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2000. — С. 152—162.

Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 94—98.

- Покас П.М.* Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 136—138.
- Покас П.М.* Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988а. — С. 118.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // *Vita antiqa*. — 2003. — № 5—6. — С. 202—214.
- Рудич Т.А.* К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича) // Вестник антропологии. — 2011. — Вып. 19. — С. 182—200.
- Строценъ Б.С.* Дослідження на території Тернопільщини // АДУ 2012 р. — К.; Луцьк, 2013. — С. 329.
- Тимошук Б.О.* Східні хорвати // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1995. — Вип. 6. — С. 215—217.
- Седов В.* Восточные славяне в 6—13 вв. — М., 1982.
- Ягодинська М.О.* Нові дослідження давньоруського могильника біля с. Зеленче Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. // Наукові студії. — Львів—Винники, 2014. — Вип. 7. — С. 316—320.
- Buikstra J.E., Ubelaker D.H.* Standarts for Data Collection from Human Skeletal Remains. Arkansas Archeological Service, Research Series. — 1994. — 44. — С. 18—19.
- Ferembach D., Schwidetzky I., Stloukal M.* Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons // *Journal of Human Evolution*. — 1980. — 9. — P. 517—549.
- Martin R.* Lehrbuch der Anthropologie. — Jena, 1928.
- Schwidetzky I.* Rassenkunde der Altslaven. — Stuttgart, 1938.

Надійшла 04.12.2014

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ИЗ ДРЕВНЕРУССКОГО МОГИЛЬНИКА ЗЕЛЕНЧЕ

Охарактеризован антропологический материал из могильника эпохи Киевской Руси Зеленче Тернопольской обл. Представлен материал из 8 погребений.

Поданы результаты сопоставления его материалов с синхронными популяциями восточных, западных и южных славян. Маленькая серия из могильника Зеленче и другие группы с территории Галицкой земли отличаются антропологическим своеобразием. Морфологически и статистически они отличаются от долихокранных и мезокранных массивных популяций волынских, тиверских, древлянских земель. Галицкие серии демонстрируют статистическую близость к ряду территориально отдаленных популяций части западных и южных славян (чехов, лужицких славян, моравцев, хорватов). Это может свидетельствовать в пользу общего происхождения.

Т.О. Rudych

ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM ZELENCHЕ, AN ANCIENT RUS PERIOD BURIAL GROUND

Described is the anthropological material from the burial ground of Kyiv Rus epoch in Zelenche of Ternopil Oblast. Analyzed is the material from 8 graves.

Presented are the results of comparison of these materials with synchronous populations of the Eastern, Western, and Southern Slavs. A small series from Zelenche burial ground and other groups from Halych land territory are distinguished by their anthropological peculiarities. They are morphologically and statistically different from dolichocranic and mesocephalic massive populations at the lands of the Volynians, the Tyvertsi, and the Drevlyans. Halych series show the statistical closeness to several distant populations of the part of the Western and Southern Slavs (Czechs, Luzhytsia Slavs, Moravians, and the Croatsians). This fact can testify for their common origin.